

А. Болат, ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының 2-бағам тыңдаушысы

Ғылыми жетекші: Қ. Х. Сәтбаева, ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының доценті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІ БӨЛУ ҚАҒИДАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстан Республикасының 1995-жылғы Конституциясы Қазақстан Республикасында президенттік басқару жүйесінің құрылғаны туралы конституциялық қағиданы бекітті. 1995-жылғы Республика Конституциясы 1993-жылғы Конституцияға қарағанда, «Парламент — Президент» қатынастарында тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесінің келесі құралдарын қарастырады: Президентті қызметінен кетіру (импичмент) және Парламентті тарату. Еліміздің Негізгі Заңына сәйкес, бірде-бір билік тармағына жатпайтын, мемлекеттік билік құрылымында-

ғы жетекші рөлді атқарушы, мемлекеттік билік бірлігінің кепілі — Қазақстан Республикасының Президенті мен Республика Парламенті арасындағы өзара қарым-қатынастарды қарастыру барысында мемлекеттік органдар жүйесіндегі Парламент орнының ерекшелігі айқындалды. Себебі, ел басшысын қызметінен кетіру «қауіпін» тудыратын орган — тек қана Парламент. Қазақстан Республикасы Конституциясының 47-бабы 2-тармағына сәйкес Президент өзінің міндетін атқару кезіндегі іс-әрекеті үшін тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда жауап береді және бұл үшін Парламент оны қызметінен кетіре алады. Айып тағу туралы шешім Мәжіліс депутаттары жалпы санының үштен бірінің бастамасы бойынша депутаттардың көпшілік даусымен қабылданса, ал тағылған айыпты тексеруді Сенат ұйымдастырады. Президент, өз тарапынан, мына жағдайларда: Парламент Үкіметке сенімсіздік білдіргенде, Парламент Премьер-Министрді тағайындауға екі мәрте келісім бермегенде, Парламенттің Палаталары арасындағы немесе Парламент пен мемлекеттік биліктің басқа тармақтары арасындағы еңсерілмейтін келіспеушілік салдарынан саяси дағдарыс болғанда Парламентті тарата алады. Бұл билік бөлу принципіндегі «тежемелік әрі тепе-теңдік» жүйесінің үш билік бірлігінің кепілі Қазақстан Республикасының Президентін де қамтитынын білдіреді.

Ж. М. Башарова, әлемдік тәжірибеден келесі фактіні келтіреді: президенттік республикаларда егер Президент парламентті тарату құқығына ие болатын болса, онда оның бұл құқығы көбіне кіші палатаға қатысты болады. Екінші палата төменгі палатаның таратылу жағдайында заң шығару билігінің келесі сайлауға дейінгі қызметін белгілі бір шамада қамтамасыз етеді¹. «Заң шығарушы органды шақыру мен тарату құқығы осы әрекетті жүзеге асырушы субъектінің парламенттен үстем болуын көздемейді, халық қауіпсіздігі мүдделері үшін оған берілетін сенімдік өкілеттігі болып табылады»² — деп сонау Дж. Локк айтқан болатын.

Сонымен қатар, Республика Президенті мен Парламентінің мемлекеттік билік органдарын ұйымдастыруда бірлесе атқаратын өкілеттіктерінде де мемлекеттік органдар жүйесіндегі Парламент орнының ерекшелігі айқындалады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 53-бабына сәйкес Парламент өз Палаталарының бірлескен отырысында Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысы бойынша Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізеді; Үкімет пен Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есептерін бекітеді. Үкіметтің республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есебін Парламенттің бекітпеуі Парламенттің Үкіметке сенімсіздік білдіргенін көрсетеді; Президентке оның бастамасы бойынша әр Палата депутаттары жалпы санының үштен екісінің даусымен бір жылдан аспайтын мерзімге заң шығару өкілеттігін беруге хақылы; соғыс және бітім мәселелерін шешеді; Республика Президентінің ұсынысы бойынша бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін Республиканың Қарулы Күштерін пайдалану туралы шешім қабылдайды; Конституциялық Кеңестің Республикадағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы жыл сайынғы жолдауын тыңдайды; палаталардың бірлескен комиссияларын құрады, олардың төрағаларын сайлайды және қызметтен босатады, комиссиялардың қызметі туралы есептерді тыңдайды.

Сонымен қатар Парламент Сенаты Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуымен Республиканың Жоғарғы Сотының Төрағасын және Жоғарғы Сотының судьяларын сайлайды және қызметтен босатады, олардың анттарын қабылдайды; Республика Президентінің Республика Ұлттық Банкінің Төрағасын, Бас прокурорын және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасын тағайындауына келісім береді; Республиканың Бас Прокурорын, Жоғарғы Сотының Төрағасы мен судьяларын оларға ешкімнің тиіспеуі жөніндегі құқығынан айырады; Мәжілістің өкілеттіктері мерзімінен бұрын тоқтатылуына байланысты, ол уақытша болмаған кезеңде Республика Парламентінің конституциялық заңдар мен заңдар қабылдау жөніндегі функцияларын орындайды (55-бап).

Парламент Мәжілісі Парламентке енгізілген конституциялық заңдар мен заңдардың жобаларын қарауға қабылдайды және осы жобаларды қарайды; Палата депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен Республика Президентіне Республика Премьер-Министрін тағайындауға келісім береді; Республика Президентінің кезекті сайлауын хабарлайды; Мәжіліс депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен, Мәжіліс депутаттарының

жалпы санының кемінде бестен бірінің бастамасы бойынша Мәжіліс Үкіметке сенімсіздік білдіруге хақылы (56-бап).

Өзінің конституциялық өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында Сенат Республика Президентімен өзара қарым-қатынастарда болады. Президенттің Сенатта өз өкілі бар, ол осы өкілі арқылы Палатамен байланысты жүзеге асырады. Ел Президенті Парламентке жолдау жасайды, Сенат пен Мәжілістің заң шығару қызметін бағыттайды, заң жобаларын қарау кезектілігін анықтайды. Республика Президенті Парламентке заң жобаларын енгізу жөнінде тапсырма береді. Президент заңдарға қол қою барысында өз қарсылығын білдіреді, сонымен бірге Президент заңдардың Конституцияға сәйкестігін қарау туралы өтініш жасайды. Президентке заңдарды жариялау жүктеледі. Республика Президенті он бес сенатор тағайындап, Сенат Төрағасына кандидатура ұсынады.

Сонымен бірге Президент пен Парламент қатынастарында Сенат тежемелік рөлін атқарады. Импичмент процесі күрделенеді.

Өз өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында мемлекеттік биліктің екі тармағы — Парламент пен Үкімет жиі қарым-қатынастарда болып отырады. Үкімет — мемлекет өмірінің маңызды салалары — заң шығару қызметінде бастама жасайтын субъектінің бірі болса, ал Парламент заң шығару қызметін жүзеге асырушы орган, сондықтан олардың арасында көзқарас қайшылығы болуы, әбден мүмкін. Мұндай жағдайда жоғарыда айтылған саяси дағдарыс тууы да ықтимал.

Мемлекеттік биліктің екі тармағының арасындағы қайшылықтар, көбінесе, Үкіметтің заң шығару бастамасы құқығын жүзеге асыру барысында туындайды. Премьер-Министр Үкімет енгізген заң жобасының қабылданбауына байланысты Парламент Палаталарының бірлескен отырысында Үкіметке сенім білдіру туралы мәселе қоя алады (61-бап 7-тармақ).

Парламенттің әр Палатасы дербес, басқа Палатаның қатысуынсыз Үкімет мүшелерінің өз қызметі мәселелері жөніндегі есептерін тыңдай алады — ол үшін депутаттар жалпы санының кемінде үштен бірі бастама жасау керек. Егер Үкімет мүшесі Республика заңдарын орындамаған болса, Палата депутаттары жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен оны қызметтен босату туралы Президентке жүгіне алады. Республика Президенті мұндай өтінішті қабылдамаған жағдайда, алты ай өткеннен кейін Республика Президентінің алдына осы өтінішті қайта қоюға хақылы. Қайталанған өтініш Үкімет мүшесінің қызметінен босатылуына әкеліп соқтырады (57-бап 6-тармақ).

Сот билігі. Кез-келген мемлекетте маңызды функцияларды сот билігі жүзеге асырады. Биліктің бұл үшінші тармағы мемлекет механизмінде және тепе-теңдік әрі тежемелік жүйеде маңызды рөлге ие. Кез-келген соттың рөлі құқықтың бұзылғандығы туралы дауларда төрелік етуімен анықталады. Сот билігі тек заңға сәйкес дау немесе конфликт туындаған уақытта ғана емес, сонымен қатар субъектілердің ешқайсысы өзі істеген істеріне төрелік ете алмайтын жағдайларда да әрекет етеді. Бұл — сот функциясы. Сот билігінің ең негізгі міндеттерінің бірі — ол заңдардың орындалуын бақылау және жалпы құқық жүйесін қорғау, сақтау болып табылады. Сот билігінің екінші қажетті функциясының бірі ол — әділ сотты жүзеге асыру, қоғам қажеттілігін қамтамасыз ету, шындықты орнату және дау туган жағдайда құқықтық норманы дәлме-дәл қолдану. Сонымен қатар биліктің үш тармағының арасында еңсерілмейтін келіспеушіліктер туындаған жағдайда да соттың әділ төрелігінің маңызы зор. Сот билігінің құқықтық шындығы айтылғанда, іс жүзінде кез келген мемлекетте заң шығарушы және атқарушы биліктер дербес және тәуелсіз соттардың болуын қаламайтындығын ескеру керек. Сот билігі барлық жағдайларда тәуелсіз және мемлекеттік биліктің басқа тармақтарымен тең болуы керек. Сонымен қатар тежемелік рөлді орындауы керек және заң шығару, атқару билігін заң бұзушылықтан сақтап және шектеп отырады.

Конституциялық заң бірінші рет Конституциялық Кеңес органын құрды. Бұл орган бұрынғы Конституциялық Сот органының орнына келді. Конституциялық Кеңес — еліміздің заң шығару билігімен қабылданған заңдардың, атқарушы билікпен қабылданған қаулы-лардың өзге де нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін ресми түрде бақылайтын бірден-бір органның моделі болып табылады. Ол тек қана қабылданатын заңдардың Конституцияға сәйкестігін қадағалап қана қоймайды, сонымен қатар барлық заң актілерінің сапалы болуына қосымша сүзгі ретінде қызмет етеді.

-
- ¹ Башарова З. М. Законодательная деятельность Парламента Республики Казахстан: Дис. ... канд. юрид. наук. — Алматы, 1996. — 35-36-б.
- ² Локк Дж. Два трактата о правлении // Соч. В трех томах. Т. 3. — М.: Мысль, 1988. — 353-б.